УДК 811.512.145'373

И.И. Сабитова

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ ТӘН ӘГЪЗАЛАРЫ АТАМАЛАРЫНЫҢ ХАЛЫК АВЫЗ ИҖАТЫНДАГЫ СИНОНИМНАРЫ
(дастаннар мисалында)

В статье рассматриваются названия частей тела, которые встречаются в народных дастанах и имеют синонимы в современном татарском литературном языке. Большинство этих соматизмов не употребляются в современном языке, лишь некоторые из них имеют место в отдельных диалектах.

Ключевые слова: дастан, соматизм, синоним, диалект, синонимия.

The article deals with the names of body parts that are found in folk dastans and have synonyms in the modern Tatar literary language. Most of these somatisms are not used in the modern language, only some of them occur in separate dialects.

Key words: dastan, somatism, synonym, dialect, synonymy.

Халык иҗаты – гаҗәеп мәгънәле, бай, борынгы өлкә. Фольклор әсәрләренең һәркайсы игътибарга лаек, чөнки аларда халкыбызның үткәне, чал тарихы чагыла. Фольклорның бер жанры булган дастаннар да халык иҗатында күренекле урын алып торалар. Дастан – борынгы фарсы сүзе, хәзер дә киң кулланышта булган бу атама поэма, эпос төшенчәләренә якын тора. Дастан сүзенең төрки телләрдәге «тарих, хикәя», «үткән эшләр хикәясе» дигән мәгънәләре дә һәрберебезгә мәгълүм.

Борынгыдан килгән лексика дастаннарда катып калган хәлдә дә сакланган. Хәзерге тел дәрәҗәсендә бу берәмлекләрнең мәгънәләре инде югалган диярлек. Алар күбесенчә искергән, борынгы тарихи сүзләргә карый. Дастаннарда, хәзерге татар телендәге тән әгъзалары атамалары белән беррәттән, борынгы соматизмнар да киң кулланыла.

Дастаннарның килеп чыгышы, халыкта таралышы, сакланыш дәрәҗәсе, формасы һәм стиле фольклорчыларның тикшерү объекты булса да, бу мәкаләдә без татар халык дастаннарында очраган һәм хәзерге телебездә кулланыла торган соматизмнарга мәгънәдәш, тән әгъзаларын атаган сүзләрнең кайберләренә тукталып үтәргә булдык.

Борынгыдан ук килгән кеше әгъзалары атамалары арасында халык сөйләм телендә генә йөри торганнары, кулланылыштан төшеп калып, бөтенләй эзсез югалып барганнары бар. Алар 1969 елда дөнья күргән «Борынгы төрки сүзлек»тә урын алсалар да, хәзерге татар телендә очрамыйлар. Ул сүзлектә дә борынгы тән әгъзалары атамаларының барысы да теркәлмәгән [Древнетюркский словарь, 1969]. Шуңа күрә онытылып барган борынгы соматизмнарның дастаннарда гына очравы һәм сакланып калуы гаҗәп түгел.

«Идегәй» дастанында **арка**, **арка турысы**, **калак сөякләре** соматизмнарының бик кызыклы синонимнары очрый:

> ***Яурыны*** *яссы, муйны озын,*
> *Җәй тартмага кулы озын*
> [Идегәй. Татар халык дастаны, 1988, б. 33].

2015 елда дөнья күргән, Р. Әхмәтьянов тарафыннан төзелгән «Татар теленең этимологик сүзлеге»ндә ***яурын*** сүзе һәм аның варианты – ***явыр*** сүзләре дә теркәлгән [Әхмәтьянов, 2015, II, б. 564]. Бу сүз күпчелек төрки телләрдә һәм татар сөйләшләрендә дә калак сөяген, җилкә сөяген һәм умыртка башын белдерә диелә [Әхмәтьянов, 2015, II, б. 530].

Икенче бер дастанда **умыртка баганасын** *арка баганасы* дип атаган урын бар: *Арысланның* ***арка баганасын*** *сындырган көчле абыең да, ... ат өстендә оста йөрүче абыең да, үзләре кай яклары беләндер синнән өстен булсалар да, көнләшерләр синнән* [Татар халык иҗаты. Дастаннар, 1984, б. 164].

«Түләк» дастанында **умыртканың** *уңгуртка* варианты очрый:

> *Ун ай төгәл күтәргән,*
> ***Уңгурткадин*** *бөгелгән*
> [Татар халык иҗаты. Дастаннар, 1984, б. 126].

Шул ук «Идегәй» дастанында **аңкау** атамасының мәгънәдәше *таңлай* атамасы китерелә:

> *Каршыннан килеп акырып,*
> *Маңлаена бер сукты,*
> ***Таңлаеннан*** *ут чыкты*
> [Идегәй. Татар халык дастаны, 1988, б. 152].

Кайбер төрки телләрдә (нугай, каракалпак, үзбәк, төрекмән) *таңлай* атамасының **аңкау** мәгънәсендә кулланылганын күрергә мөмкин [Әхмәтьянов, 2015, I, б. 212].

«Таһир белән Зөһрә» дастанында **бит**, **йөз, чырай** атамаларының мәгънәдәше буларак *җәмал* сүзе китерелгән очрак бар: *Әмма Зөһрә бу сүзләрне колагына алмады, оят, намусны куеп, Таһиргә* ***җәмал*** *күрсәтеп, бер шигырь әйтте* [Татар халык иҗаты. Дастаннар, 1984, б. 227].

Икенче бер дастанда әлеге атамаларның синонимы булган *дидар* сүзе кулланылган:

> *Кашымда сөеп утырган,*
> ***Дидарыма*** *туймаган,*
> *Ялгызым, дип уйлаган*
> [Татар халык иҗаты. Дастаннар, 1984, б. 221].

«Ләйлә белән Мәҗнүн»дә дә **бит**, **йөз чырай** атамаларының мәгънәдәше булган *рөх* сүзе очрый: *Көннәрдән бер көнне Кайс Ләйләгә ала күз илә бактыкта күрде кем,* ***рөхләре*** *гөл, саче сөмбел, бәге гамбәр, кашы камәр, гамзәсе хәнҗәр, күзләре мәхмүр, сим тәне кафур, бәдәне бер маһитаптыр ки, көннән-көн чибәрлеге артмакта* [Татар халык иҗаты. Дастаннар, 1984, б. 175].

Шул ук дастанда *әл* сүзе **кул** атамасының синонимы булып килә: *Соңра һушына килеп, Ләйлә Мәҗнүннең* ***әленә*** *ябышып, икесе бер йиргә килеп, Зәет дәхи араларында хезмәт итә иде* [Татар халык иҗаты. Дастаннар, 1984, б. 204].

Д. Рамазанова үзенең «Татар телендә кешегә бәйләнешле лексика» исемле хезмәтендә *«кул»* сүзенә дә җентекле анализ ясый. Ул «борынгы татар язма әдәбияты әсәрләрендә *кул* мәгънәсендә, нигездә, *әл/әлег* сүзе кулланыла һәм бу әсәрләрне җентекләп өйрәнү әлеге ядкярләрдә Көнчыгыш әдәбиятына хас традицион *әл* сүзенең кулланыштан төшә баруын, *кул* сүзенең активлашуын күрсәтә», – дип билгеләп үтә [Рамазанова, 2015, б. 107]. «Татар теленең этимологик сүзлеге»ндә *«әл»* вокабуласы искергән сүз тамгасы белән теркәлгән һәм аның борынгы төрки сүз икәне күрсәтелгән [Әхмәтьянов, 2015, I, б. 130].

Кулбаш соматизмының *чөгер* сүзе аша бирелгән очрагына мисал: ... *ике* ***чөгере*** *йөдәп, чыкылдап торды* [Татар халык иҗаты. Дастаннар, 1984, б. 29].

Халык дастаннарында **ирен** сүзенең дә матур яңгырашлы мәгънәдәше очрый: *Гыйшк ара* ***ләб*** *ташнәмән су бирәрем юк мәнем* [Татар халык иҗаты. Дастаннар, 1984, б. 261].

Морт сүзенең **мыек** атамасы синонимы икәнлеге түбәндәге мисалдан ачык күренә: *Өй эчендә яшь егет алып ятыр, ... кулы белән* ***мортын*** *сыйпап көлеп ятыр* [Татар халык иҗаты. Дастаннар, 1984, б. 48].

Яңак сөягенең дә мәгънәдәш сүзе бар. Ул «Идегәй» дастанында очрый:

Алты суның буенда
Йөз туксан биш яшәгән,
Азаулары какшаган,
Мөчәләре *йомшаган,*
Чокчытлары *бушаган*

[Идегәй. Татар халык дастаны, 1988, б. 51].

Алда китерелгән өзектә *мөчә* сүзенең **әгъза** мәгънәсендә кулланылуы да күренә.

Ә менә борынгы бабаларыбыз балыкның яңагын, ягъни саңагын *шыгай*, *аткак* сүзләре белән атаганнар. Бу сүзләр кеше әгъзаларын белдермәсәләр дә, аларны бу мәкаләдә күрсәтеп үтү урынлы булыр: *Ак Күбәк камчы сабы белән балыкны* ***шыгайдан*** *элеп күтәреп алып чыгып китте* [Татар халык иҗаты. Дастаннар, 1984, б. 81]; *Балык ... ике алтын* ***аткак*** *сөяген алып килде Мешәк алыпка* [Татар халык иҗаты. Дастаннар, 1984, б. 30].

«Йиртөшлек» дастанында безне кызыксындырган кеше тәне әгъзалары атамаларыннан *соганак бармак* һәм *симә кабырга* сүзләре бар. Алар хәзерге әдәби телдә **чәнчә бармак** һәм **соңгы кечкенә кабырга** атамаларына туры килә:

Киек әйтте:

– Үлемем синнән булыр дип тойган идем. Син туганда бик авырлык килгән иде, ***соганак бармагым*** *мырт иткән,* ***симә кабыргам*** *шырт иткән* [Татар халык иҗаты. Дастаннар, 1984, б. 70].

Хәзерге вакытта кайбер сөйләшләрдә **чәнчә бармакның** *чыганак бармак* формасы кулланыла, шулай ук *чыганак* сүзе **терсәкне** дә белдерә, ә *сонагак* сүзе **терсәк, терсәктән кул чугына кадәр өлешне** белдергән сүз буларак сакланып калган [Рамазанова, 2015, б. 118].

Дастаннарда **маңгай чәче** атамасының борынгы мәгънәдәше булган *какыль* сүзе дә очрый:

Бәет Шаһсәнәм бу торыр:
Бу сүзләрең куйды мәне үлемгә,
Былбыл китеб, заглар кунды гөлемгә,
Какыльләрем *чормашыбдыр билемгә,*
Адәм чакар мар икәнең белмәдем
[Татар халык иҗаты. Дастаннар, 1984, б. 262].

«Идегәй» дастанында *кәгел* сүзе **атның маңгай ялы** мәгънәсендә бирелгән:

Ияренең кашы алтын,
Йөгәненең башы алтын,
Колагын бездәй кадаган,
Кәгелен кыздай тараган
[Идегәй. Татар халык дастаны, 1988, б. 79].

Д. Рамазанованың алда күрсәтеп үтелгән хезмәтендә әлеге сүз «кикел» дип бирелә. Ул аны «берәр якка төшебрәк торган маңгай чәче» ди. Бу сүз борынгы чорда кулланышта йөргән булырга тиеш һәм бүгенге көндә дә нугай, казакъ, кыргыз, каракалпак, үзбәк телләрендә сакланып калган [Рамазанова, 2015, б. 26]. Р. Әхмәтьянов үзенең сүзлегендә әлеге сүзнең «какул» вариантын китерә. Аның төп мәгънәсе – «ир кешенең яшьтән үк баш түбәсендә киселмичә-кырылмыйча калдырыла торган толымчык». Бу сүз «кәкәл, кәкел» вариантларында татар диалектларында, шулай ук казакъ, каракалпак, нугай, кыргыз, комык, карачай-балкар, үзбәк, монгол, эвенк, якут телләрендә сакланганын күрсәтә [Әхмәтьянов, 2015, I, б. 338]. «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»нең 2017 елда басылып чыккан III томында да бу сүз «какул» формасында теркәлгән [Татар теленең аңлатмалы сүзлеге, 2017, III, б. 65].

Халык дастаннарында бик кызыклы тагын бер борынгы соматизм очрый. Ул да булса *ау* сүзе. Борынгылар кешенең утыра торган әгъзасын, ягъни артын, шул сүз белән атаганнар:

Ат бирсә дә менә алмам
Аувым *котсыз булганда!*
[Идегәй. Татар халык дастаны, 1988, б. 82].

Тагын бер кызыклы атама – *куксу*. Ул – хәзерге әдәби телдәге **күкрәк, түш, гәүдә** кебек атамаларның мәгънәдәше: *Аждаһаның башы җирдә калды,* ***куксуе*** *каерылып барып, дәрьяның эченә егылды*

[Татар халык иҗаты. Дастаннар, 1984, б. 31]; *Шул заман Шаһсәнәм урныдин торыб, күксегә кулыны куеп, бөкелеб тәгъзим кыйлды* [Татар халык иҗаты. Дастаннар, 1984, б. 265].

Тән сүзенең синонимы булган *ит* сүзе «Кузы Көрпәч белән Баян Сылу» дастанында урын алган: *Кузы Көрпәч әйтте: – Анамнан туган **итемдә** һич нәрсә авыртканы юк, син авырттырдың* [Татар халык иҗаты. Дастаннар, 1984, б. 143].

Татар теленең этимологик сүзлегендә *ит* сүзенең, гомумтөрки сүз буларак, **тән** мәгънәсен дә белдерүе күрсәтелгән [Әхмәтьянов, 2015, I, б. 315].

Алда карап үтелгән борынгы соматизмнар хәзерге татар әдәби телендә сакланмаган. Кайберләре генә диалектларда очрый. Хәзерге көндә *әл* сүзе **кул** мәгънәсендә – татар теленең бары пермь сөйләшендә, *күксә* сүзе **күкрәк читлеге** мәгънәсендә – тубыл сөйләшендә, *таңлай* сүзе **аңкау** мәгънәсендә – әстерхан сөйләшендә, *таңнай* варианты шул ук мәгънәдә – тара сөйләшендә, *морт* сүзе **мыек** мәгънәсендә – тубыл һәм тара сөйләшләрендә, *шыгай* сүзе **балык яңагы**, **саңагы** мәгънәсендә – себер диалектларында, шул ук мәгънәдә *аткак* сүзе яүштәчат сөйләшендә генә сакланып калган. **Чәнчә бармак** чыганак бармак мәгънәсендә – пермь, түмән, тубыл, **терсәк** мәгънәсендә – нугай, каракалпак, казакъ телләре сөйләшләрендә, *соганак* сүзе терсәк, терсәктән кул чугына кадәр өлешне белдергән мәгънәдә – алтай, чыгтай телләрендә, башкорт телендә **терсәкне** белдергән *сыганак* сүзендә очрый.

Шулай итеп, хәзерге татар телендә кулланыла торган соматизмнарның синонимнары булган борынгы тән әгъзалары атамаларының күбесе халык авыз иҗатында гына сакланып калган. Кайберләре диалектларда очрый, әмма әдәби телдә гомумән кулланылмый.

Әдәбият

Әхмәтьянов Р. Г. Татар теленең этимологик сүзлеге: Ике томда. I т. (А–Л). Казан: Мәгариф – Вакыт, 2015. 543 б.

Әхмәтьянов Р. Г. Татар теленең этимологик сүзлеге: Ике томда. II т. (М–Я). Казан: Мәгариф – Вакыт, 2015. 567 б.

Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969. 677 с.

Идегәй. Татар халык дастаны. Казан: Татар. кит. нәшр., 1988. 254 б.

Рамазанова Д. Б. Татар телендә кешегә бәйләнешле лексика. Казан, 2013. 364 б.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. III т. Казан: ТӘҺСИ, 2017. 744 б.

Татар теленең зур диалектологик сүзлеге / төз.: Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, З.Р. Садыйкова, Т.Х. Хәйретдинова. Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. 839 б.

Татар теленең диалектологик сүзлеге / төз.: Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, З.Р. Садыйкова, Т.Х. Хәйретдинова. Казан: Татар. кит. нәшр., 1993. 460 б.

Татар халык иҗаты. Дастаннар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. 383 б.

Сабитова Илһамия Исламетдин кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикография бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре